

УДК 338.58:338.43(477)

О.П. Власенко

аспірант

Державний агроекологічний університет

ПОХОДЖЕННЯ ТА СКЛАД ТРАНСАКЦІЙНИХ ВИТРАТ В АГРОБІЗНЕСІ

Проаналізовано погляди вітчизняних та зарубіжних вчених на суть трансакційних витрат і подано результати власних досліджень. Визначено умови формування і склад трансакційних витрат мікро- та макросередовища підприємства сфери агробізнесу в Україні.

Постановка проблеми

Запровадження і становлення агробізнесу в Україні, як нового і ефективного способу ведення господарської діяльності в аграрній сфері на засадах взаємовигідного партнерства і співпраці, – одне з пріоритетних завдань сьогодення. Вітчизняні аграрії зазнають збитків не лише через природні чинники, а здебільшого через інституціональні особливості сучасного економічного ладу. Сукупність формальних (законодавчих) і неформальних (не закріплених законодавчо, але обов'язкових до виконання в даному суспільстві) норм та правил, а також ментальні і поведінкові (біхевіоральні) аспекти є визначальними умовами формування результатів господарювання. Низький рівень ділової культури, юридичної обізнаності, поінформованості і значна кількість потенційних партнерів обумовлюють значні витрати на налагодження і здійснення обміну в сільському господарстві, які часто перевищують економічний зиск від здійсненої угоди.

Тому важливим завданням сучасної агроекономічної науки є дослідження всієї різноманітності чинників, які опосередковують процеси економічного обміну; визначення переліку відповідних витрат і розроблення шляхів їх мінімізації для забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва України. Дослідження такого характеру потребують врахування економічних, політичних та соціальних факторів функціонування певного суспільства. Таким вимогам відповідає порівняно новий напрям економічної теорії – інституціоналізм, а дослідження взаємовідносин економічних агентів проводиться за допомогою його базової концепції – теорії трансакційних витрат.

Аналіз попередніх досліджень

Засновником теорії трансакційних витрат вважають американського економіста, лауреата Нобелівської премії Р. Коуза, який ще в 1937 р. у статті “Природа фірми” окреслив основні моменти концепції трансакційних витрат. Він перший з науковців піддав сумніву існування безкоштовної і доступної інформації, визнав існування трансакційних витрат, розширив поняття “права власності”, розглянув фірму не як фактор виробництва, а як управлінську структуру [4]. Майже п’ятдесят років у поле зору наукової спільноти не потрапляли дані питання і поживлення досліджень у цій сфері відбулося в 90-х роках минулого століття. Вченого і його послідовників було відзначено Нобелівськими преміями: Дж.Б’юкенен (1986 р.), Р. Коуз (1991 р.), Д. Норт та Р. Фогель (1993 р.). Вагомий внесок у розвиток і становлення цього напрямку економічної теорії належить вченим А. Алчіану, О. Вільямсону, Г. Демсецу, К. Ерроу та іншим. Цієї концепції дотримуються такі вітчизняні дослідники, як С. Архієреєв, І. Булеєв, В. Дементьєв, В. Захарченко, О. Яременко, Р. Пустовійт та їх російські колеги – Д. Львов, Р. Нуреєв, А. Олейник, А. Шастітко та ін. Вивченню окремих елементів інституційного оточення сільськогосподарського виробництва присвячені праці вітчизняних науковців – О. Бородіної, В. Валентиної, В. Гончаренка, М. Маліка, Л. Молдаван, О. Мороз та ін. Проте дослідженню трансакційних витрат агробізнесу ще не приділено достатньо уваги. Досі залишається невисвітленим, які саме витрати суб’єктів аграрного ринку відносяться до трансакційних, яким чином ці витрати формуються і як ними можна управляти.

Метою даного дослідження є визначення трансакційних витрат, яких зазнають суб’єкти вітчизняного агробізнесу. Відповідно до цього будуть розглянуті як загальні аспекти для всіх господарських суб’єктів, так і особливості сільськогосподарського виробництва.

Об’єктом дослідження є процес формування трансакційних витрат в агробізнесі.

Методика дослідження

У процесі дослідження використано загальні і спеціальні методи наукового дослідження: індукції і дедукції, узагальнення, системного підходу до вивчення процесів та явищ та ін. Для теоретичного обґрунтування складу трансакційних витрат агробізнесу в умовах інституціональної неврівноваженості та невизначеності використаний абстрактно-логічний метод. Застосування економіко-статистичного методу дозволило виявити поле формування трансакційних витрат в агробізнесі [7].

Результати досліджень

До трансакційних витрат у статті „Природа фірми” Р. Коуз відносить витрати на з’ясування величини ринкових цін, витрати на ведення переговорів і укладання контрактів [4, с. 30–39]. О. Вільямсон акцентує увагу на витратах, що пов’язані з біхевіоральними припущеннями, такими як обмежений раціоналізм і опортунізм. За першим людини-агенти діють раціонально, проте їх раціональність обмежена певними інституційними особливостями. За другим агенти не завжди виконують умови контракту чи обіцянки і, при можливості, використовують ситуацію у власних інтересах [2]. Термін “опортунізм” в науковій вітчизняній літературі ще перекладають як угодовство (тобто бажання догодити особистим цілям) [4]. Інший представник інституціоналізму Д. Норт проводить дослідження в галузі економічної історії, застосовуючи інституції і інституційні зміни до аналізу розвитку різних формацій. Він визнає існування значних витрат на захист прав, нагляду за домовленостями, угодами та забезпечення їх дотримання і виконання на всіх етапах розвитку суспільства. На його думку “трансакційні витрати як на політичному, так і на економічному ринках – це плата за неефективність прав власності” [5, с. 17]. К. Ерроу визначає трансакційні витрати – як “витрати експлуатації економічної системи” [10, с. 53]. Відповідно до визначення Т. Фішера “трансакційні витрати – це специфічні витрати по налагодженню і здійсненню передачі товарів, послуг, майнових прав, що здійснюються між фізичними і юридичними особами” [11]. Вітчизняний науковець С. Архієреєв пропонує розглядати трансакційні витрати як економічні, тобто як сукупність витрат (рос. „затрати”) і втрат (рос. „потери”). Він визначає трансакційні витрати товарних трансакцій як “сукупність втрат, що виникають при обміні правами власності і витрат, що передбачені для зменшення цих втрат” [1, с. 18]. На наш погляд, така типізація трансакційних витрат дозволяє розмежувати доцільні витрати на ведення господарської діяльності від втрат, які виникають внаслідок непродуманих кроків або непередбачуваних подій.

Зазначені дефініції не вичерпують всієї багатогранності трансакційних витрат. Вони розкривають суть цього поняття в залежності від наукового інтересу автора. Проте можна зробити висновок, що сферою виникнення та існування цих витрат є взаємовідносини між різними інститутами суспільства (фізичні особи, юридичні особи, держава, як економічний, політичний і суспільний інститут). У свою чергу склад трансакційних витрат безпосередньо пов’язаний з етапами здійснення трансакцій.

Трансакції опосередковують діяльність суб’єктів господарювання. З економічної точки зору трансакція – це ділова операція, зміст якої полягає в обміні правоможностями (правами володіння, користування, управління, правами на дохід, на заборону шкідливого використання, на успадкування, тощо). Представимо елементарну схему ділової операції на рисунку.

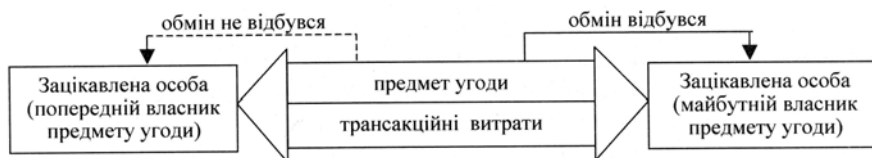

Рис. 1. Елементарна схема трансакції

Джерело: власні дослідження.

Всі трансакційні витрати класифікуються на групи по відношенню до етапів здійснення трансакцій. Вперше таку класифікацію запропонував О. Вільямсон, розділивши трансакційні витрати на дві групи: *ex ante* (до обміну) і *ex post* (після обміну) [2, с. 20-21]. Така класифікація має своїх прихильників, проте сучасний процес обміну відбувається не одномоментно (товар–гроші), а передбачає значні витрати коштів і часу. Д. Норт також притримується думки, що більшість контрактів укладаються поступово і продукція за ними постачається у певному часовому інтервалі. Тому доцільно класифікувати трансакційні витрати на: *ex ante* (до обміну), *ex interim* (під час обміну), *ex post* (після обміну)[6, с. 79]. На наш погляд, така класифікація більше відповідає процесу взаємовідносин економічних агентів і економічній ситуації сьогодення, тому її використано для адаптованого викладення матеріалу дослідження (табл. 1).

Таблиця 1. Склад трансакційних витрат на етапах здійснення трансакцій

Етап здійснення трансакції	Склад трансакційних витрат
Пошук зацікавлених осіб	- інформаційні витрати на пошук партнерів і споживачів; - втрати використання неповної або неправдивої інформації; - рекламні витрати;
Взаємодія зацікавлених осіб стосовно предмета угоди, контракція	-витрати на проведення переговорів, залучення експертів, юристів, підготовку контракту тощо; -витрати на стандартизацію та сертифікацію продукції; -витрати юридичного оформлення і підписання контракту, проведення розрахунків, очікування виконання контракту; -витрати безпосереднього обміну продавця і покупця (товар-гроші);
Підрахунок фактичних результатів здійснення трансакцій	-витрати на контроль за виконанням контрактів; -втрати через невиконання або неповне виконання умов контракту; -втрати через порушення неоформлених домовленостей.

Джерело: власні дослідження.

Кожен етап передбачає властиві йому трансакційні витрати, причому незалежно від того, відбувся остаточний обмін правоможностями чи ні,

зацікавлені особи все одно зазнають трансакційних витрат у вигляді інформаційних витрат і втрат, витрат на рекламу тощо. Отже, формування трансакційних витрат відбувається в процесі взаємодії господарських суб'єктів на ґрунті невизначеного і динамічного інформаційного поля. Рівень цих витрат суттєво зростає при зміні сталих каналів розподілу продукції.

За часів існування командно-адміністративної економічної системи мінімальний рівень трансакційних витрат в аграрному секторі пояснювався існуванням налагоджених зв'язків між виробниками і споживачами, тобто канали розподілу виробленої продукції були порівняно сталими. Доцільність централізованого розподілу може викликати сумнів, проте мінімізація трансакційних витрат була очевидною. Зі зміною політичної і економічної системи відбулась, по-перше, докорінна зміна каналів реалізації сільськогосподарської продукції (табл. 2), а по-друге – змінився характер взаємовідносин господарських суб'єктів. Централізацію замінив ринок як форма взаємодії покупців і продавців, які несуть певні витрати на самостійний пошук один одного, укладання контрактів і домовленостей та нагляд за їх виконанням.

Таблиця 2. Структура каналів реалізації сільськогосподарської продукції в Україні, %

Канал реалізації	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.
Переробним підприємствам	96	53	21	24,5
На ринку	2	24	37	13
Населенню	2	11	23	3,5
За іншими каналами	-	12	19	59

Джерело: дані Державного комітету статистики України.

Необхідно наголосити на важливій функції, яку виконують певні елементи ринкової інфраструктури (біржі, банки, торгові доми, обслуговуючі кооперативи тощо), які опосередковують обмін, упорядковують цей процес, збільшують рівень його прозорості й інформованості. Саме послуги організацій та установ ринкової інфраструктури дозволяють зменшити рівень трансакційних витрат від омани і шахрайства, використання неякісної інформації щодо партнерів та їх пропозицій, хоча вони вимагають від економічних агентів суттєвих витрат за це обслуговування, які також відносяться до складу трансакційних. Стрімке зростання обсягів біржових угод опосередковано свідчить про збільшення рівня трансакційних витрат їх клієнтів (рис. 2).

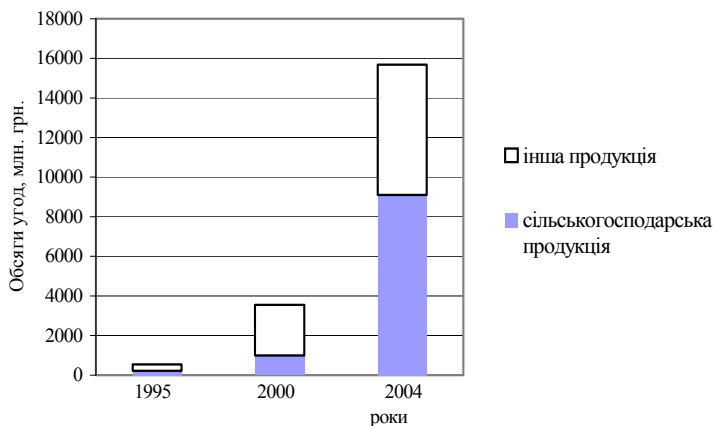

Рис. 2. Обсяги біржових угод в Україні

Джерело: побудовано за даними статистичного щорічника “Сільське господарство України” за 2004 рік. – С.120.

Зміна каналів реалізації сільськогосподарської продукції та зростання обсягів біржових угод в Україні є важливими індикаторами розширення поля формування трансакційних витрат. Маловитратний, командно-адміністративний розподіл продукту замінився на ринковий обмін із значними витратами на пошук партнерів і укладання контрактів. Динамічний процес створення нових підприємств і ліквідація старих вимагає постійного пошуку нових партнерів, але низький рівень ділової культури призводить до суттєвих втрат знижує рівень довіри і ефект позитивної репутації.

Крім того, зміна політичної системи вимагає інституційних витрат на оновлення структури державного впорядкування, законодавчої бази, системи соціального забезпечення тощо, а також витрат на нівелювання проявів старої. Значна частка інституційних витрат політичної системи перетворюється в трансакційні витрати економічної (втрати від недосконалої законодавчої бази, недовіра політичних і суспільних інститутів та ін.). Всі вищезазначені тенденції притаманні вітчизняній економіці і свідчать про значний рівень трансакційних витрат в усіх сферах господарювання і в аграрній сфері зокрема.

Для дослідження трансакційних витрат в агробізнесі необхідно визначити економічних агентів, які взаємодіють між собою. Структурно агробізнес – це сукупність суб'єктів підприємництва, які систематично діють на аграрному ринку [3, с. 138]. Формування трансакційних витрат агробізнесу відбувається в процесі взаємодії економічних агентів на мікрорівні і впливу інституційного середовища на макрорівні. Отже, з

метою дослідження складу транзакційних витрат аграрних підприємств необхідно дослідити різноманітність зв'язків, що поєднують агробізнес в єдину структуру на мікрорівні і розглянути макросередовище агробізнесу в цілому. Основою аграрного сектору економіки є сільськогосподарський товаровиробник, тому його прийнято за відправну точку дослідження. В результаті його взаємовідносин з елементами мікро- і макросередовища формуються транзакційні витрати, що узагальнено на рисунку 3.

Рис. 3. Модель формування транзакційних витрат в агробізнесі
Джерело: власні дослідження.

З наведеного на рисунку 3 переліку витрат виділяються витрати, які притаманні всім елементам мікросередовища і специфічні – для окремих типів зв'язків. Обов'язковими видами витрат, що зазнають суб'єкти господарювання виступають витрати на пошук партнера для взаємодії та

здійснення процесу контракції. Найбільш поширені втрати, яких зазнають товаровиробники – це втрати від опортунізму і невиконання або неповного виконання умов контракту. В Україні втрати даної категорії чи не найістотніші через низький рівень освіченості сільськогосподарських товаровиробників, обмеженість коштів для залучення кваліфікованих спеціалістів, що надають юридичні послуги і високий рівень безкарності здійснених афер. Необхідно зазначити, що особливістю трансакційних витрат мікросередовища є їх підвладність, тобто виробник має можливість впливати на їх величину. На відміну від цього трансакційні витрати макросередовища виведені з зони впливу товаровиробника, який їх зазнає, але безпосередньо вплинути не в змозі.

Для зменшення трансакційних витрат агробізнесу міжнародна практика використовує декілька форм. Основним критерієм їх зменшення виступає відповідне зменшення кількості трансакцій. Але це відбувається не через зменшення обсягів діяльності, а через делегування повноважень здійснення ринкового обміну. Основними формами такого делегування є кооперація та інтеграція.

Крім того необхідно зазначити, що атмосферою здійснення перетворень є соціальний капітал. Використання соціальних зв'язків, довіри та синергетичного ефекту колективної дії дозволяє значно покращити результати господарювання з мінімальним залученням додаткових коштів. Соціальний капітал становить значний резерв господарювання і виступає додатковим фактором виробництва, що широко використовують в практиці агробізнесу розвинених країн.

Висновки

Трансакційні витрати виникають в процесі взаємодії підприємств з елементами мікро- і макросередовища. На мікрорівні сферою походження і функціонування трансакційних витрат є сфера обміну і взаємозв'язку господарюючих суб'єктів, які постійно вступають у взаємовідносини з приводу закупівлі матеріально-технічних засобів і реалізації виробленої продукції. На макрорівні трансакційні витрати виникають через недосконале інституційне середовище. Суб'єкти вітчизняного агробізнесу зазнають значних трансакційних витрат через непрозоре інформаційне поле, динаміку каналів реалізації, зростання ролі посередницької інфраструктури, високий рівень опортунізму, низький рівень ділової етики та інституційні особливості економічного ладу України. Склад трансакційних витрат залежить від особливостей окремих трансакцій і етапів їх здійснення.

Безперечним залишається той факт, що економічна система не може існувати без витрат обміну і взаємодії. Крім того, структура цих витрат

(співвідношення витрат і втрат) є своєрідним індикатором рівня економічного розвитку суспільства. У високорозвинених країнах рівень трансакційних витрат досить значний, проте трансакційні втрати, порівняно з країнами пострадянського простору, невеликі. Отже, трансакційні витрати в агробізнесі України відображають складний і суперечливий процес становлення вітчизняної економіки.

Перспективи подальших досліджень

Подальші дослідження будуть направлені на емпіричне підтвердження впливу трансакційних витрат та на діяльність підприємств сфери агробізнесу України. Також доцільно буде обґрунтувати механізм управління трансакційними витратами сфери агробізнесу. Крім того, необхідно провести дослідження чинників, які безпосередньо впливають на величину трансакційних витрат, таких як рівень соціального капіталу.

Література

1. *Архиереев С.И.* Трансакционные издержки и неравенство в условиях рыночной трансформации. – Х.: Бизнес Информ.– 2000. – 288 с.
2. *Вільямсон, Олівер Е.* Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів. – К.: Видавництво „АртЕк”.– 2001. – 472 с.
3. *Губені Ю.Е.* Основи підприємництва та агробізнесу: Навчальний посібник. – Львів: Українські технології, 2002. – 256 с.
4. *Коуз Р.Г.* // Природа фірми: Пер. з англ. – К.: А.С.К.– 2002. – С 30 – 49.
5. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки: Пер. з англ. - К.: Основи.– 2000. – 198 с.
6. Норт Д. Институты и экономический рост: историческое видение // THESIS. – 1993. – №. 2. – С. 69 – 93.
7. *Попович И.В.* Методика экономических исследований в сельском хозяйстве: учебное пособие для студентов сельскохозяйственных вузов по экон. спец. – 4-е изд., перераб. – М.: Экономика.– 1982. – 216 с.
8. Статистичний щорічник “Сільське господарство України” за 2003 рік. Державний комітет статистики України. – К.– 2004. – 314 с.
9. Статистичний щорічник “Сільське господарство України” за 2004 рік. Державний комітет статистики України. – К.– 2005. – 328 с.
10. *Эрроу К.* Возможности и пределы рынка как механизма распределения ресурсов // THESIS. – 1993. – №2. – С. 53 – 68.
11. *Фишер Т.М.* Координация управления качеством в свете теории трансакционных издержек. <http://www.ptpu.ru>.